

EMLÉKEZÉS ALDOUS HUXLEYRA

G Á B O R D É N E S

Az a hatás, amit Aldous Huxley egy életen át gyakorolt rám, a húszas évek közepén kezdődött, sűrű vonatútjaim egyikén Budapest és Berlin között, amikor beletemetkeztem a „Rövid gyertyák” Tauchnitz-féle kiadásába. Ez a könyve, s korai regényei, amelyeket mohón habzsoltam, mihelyt megismerkedtem szerzőjünkkel, áramütésként hatottak rám és más közép-európai entellektüelekre, különösen szülőföldemen, Magyarországon. Nem árt emlékezni arra, hogy az utolsó nagy angol sikert Huxley előtt John Galsworthy aratta Közép-Európában, az az író, akinek patrícius-figurái pénzt kerestek, házat építettek, jótékonysági gyűjtéseket rendeztek, némi időt kissé lehangoló szerelmi ügyeikkel is eltöltöttek, de úgy látszott, mintha sohasem beszélnének meg intellektuális ügyeket, sohasem élveznének zenét. Most végre akadt egy magunkfajta entellektüel, magunkfajta, de nálunk sokkal sikerültebb, s egy olyan angol társadalom, amelynek létezését sohasem gyanítottuk Galsworthy, Wells, Shaw, de még D. H. Lawrence műveiből sem; ahol ugyanazokról a dolgokról vitatkoztak, amiről mi a kávéházban; egy igazi intellektuális társadalom, ahol az ördögi kiadó vagy képkereskedő volt az egyetlen üzletember. Nem csoda, hogy azonnal a szívünkbe zártuk! Fialat tudóskollégáimnak még egy oka volt rá, hogy szeressék. Végre egy író, aki hozzá tudott szólni a tudomány dolgaihoz, anélkül, hogy felsziszszjenjünk a felháborodástól.

Rendkívülien hatott ránk, de mi egyáltalán nem hatottunk a világra, amelyben éltünk. Az a fajta közép-európai, aki 1933 előtt olvasni és élvezni tudta Huxleyt, emigrációban vagy gázkamrában végezte. A kitűnő fiatal magyar regényíró és kritikus, Szerb Antal barátom, aki az elsők között fedezte fel Huxley egyedülálló helyét a modern irodalomban s hívta fel rá a közönség figyelmét, haláltáborban pusztult el.

Mások szerencsésebbek voltak, s nyomot hagytak a világ ügyein, bár nem olyan formában, ahogy Huxley szerette volna. A briliáns magyar négyesfogat: Szilárd, Wigner, von Neumann és Teller, akik olyan jelentős szerepet játszottak az atom- és hidrogénbomba elkészítésében, mindnyájan lelkes olvasói voltak Huxleynak, s lépést tartottak gondo-

* Gábor Dénes (Dennis Gabor) magyar származású brit fizikus. Londonban él, a nagy híró Imperial College-ban professzor. Számos fontos felfedezés fűződik nevéhez. Ezt az esszéjét a Huxley-émlékkönyv számára írta (Aldous Huxley, 1894—1963, A Memorial Volume, Edited by Julian Huxley, Chatto and Windus, London, 1965).

lataival egészen a „Szép új világ”-ig; a „Célok és eszközök”-ig (Ends and Means) már nem követték. 1931 és 1937 között, egy tragikus korban, amelyben minden csatát a gonosz nyert meg, erőt gyűjtve a végső nagy csapásra, Huxley szelleme mindennemű praktikus meg gondolás fölé szárnyalt. Ennek az időszaknak a Huxleyja valamivel kevesebb volt, mint a korábbi vagy a későbbi Huxley — az a Huxley, aki az emberi életből minden kortársánál többet tudott megérteni. A *Satyagraha*, amit akkoriban ajánlott, tíz évvel később egy érett, kicsit fáradt Angliával szemben diadalhoz segítette Gandhit, de csak katasztrófához vezetett volna egy tébolyult Németországgal vagy Japánnal szemben. Huxley nem volt a legjobb formájában, amikor Dick Sheppard hatására abszolút megoldásokat javasolt — olyanokat, amelyeket egy gyerek is megértett, de csak egy angol lett volna képes követni. Ez nem illett Huxley természetéhez, hisz az ő nagyságát hasonlíthatatlanul széles körű szellemi érdeklődése és agyának roppant befogadó-képessége határozta meg, az a képessége, amivel meg tudta alkotni az emberi élet hatalmas, ellenpontozott szimfóniáit, tökéletes irodalmi formába öntve őket.

Engem itt nem Aldous Huxley irodalmi hírneve érdekel, az, hogy a jövő irodalomtörténésze Thomas Love Peacock vagy Swift mellett fogja-e emlegetni a nevét. Ami érdekel, az Huxley hagyatéka, amit az emberi faj sorsát valóban szívükön viselő utódoknak hagyott hátra, s remélem, hogy ebben a tekintetben Huxleyra Morus Tamással együtt fognak emlékezni.

Miért van az, hogy csak olyan kevés író mer a jövőbe nézni? A jövőbe vetett remény újabb keletű jelenség a történelemben. A görög szellem legcsodálatosabb kivirágzása Hellász politikai hanyatlásának az idejére esett, s mély pesszimizmussal volt eltöltve; a görögök úgy érezték, hogy minden változás csak rosszabbat hozhat. A római történelem egy hasonló szakaszában Marcus Aurelius szerint „egy negyven év körüli ember mindent látott, ami valaha volt vagy lesz a földön”. A jövőben való remény csak a haladásba vetett hittel egyidőben kezdődött, a Reneszánsz idején, s éppen Aldous Huxley születése előtt, a tizenkilencedik század vége felé jutott tetőpontjára. Még ekkor is akadtak elégedetlenek és pesszimizisták, olyanok, mint Samuel Butler. De nem sokkal a századforduló után törés keletkezett két tábor között, amit most divatos a Két Kultúra ellentétének nevezni; azok közt, akik hittek a tudományban, s gyakran alig volt fogalmuk az emberi természetről, s azok közt, akik ösztönösen, s anélkül, hogy jól ismernék, vagy akár hallottak volna róla, pokolba küldték a tudományt és eredményeit. Elég H. G. Wellsre gondolni, és utópiáit szembesíteni E. M. Forster lidércnyomásos „Megáll a gép” című írásával — mindkettő a század elején íródott. A kultúrák e háborújában Aldous Huxleyra különleges szerep várt. Az írásművészet mestere volt, aki mélyen értette a tudományt, s igazán szerette az emberiséget.

Minden társadalomfilozófia anyaga az ember, férfiak és nők. Huxley legalább száz emlékezetes alakot teremtett, s ezek roppant széles skálán helyezkednek el. Csupán analfabéta barmok nem akadnak közöttük, de az IQ, az intelligenciamutató a „Pihenőkúra” (The Rest Cure) tyúkeszű Moirájával, a kitűnő ifjú tudós fölöttébb gyarló természetű ifjú feleségével kezdődik; igaz, a maga módján a tudós is tökéletlen.

(Ez volt az első Huxley kegyetlen tudósportréi között.) A skála másik végére Huxley — sajnos! — D. H. Lawrence és Dick Sheppard megfelelőit helyezte. Huxley ugyanis túlságosan is entellektüel volt ahhoz, hogy különösebben szeresse önmagát. Alakja a regényeiben gyakran előforduló *raisonneur*-ben ismerhető fel, aki a korai regényekben mindig érzelmileg gátlásos, nem teljes értékű személy.

Huxley tökéletesen tisztában volt annak a szakadéknak a létevel, amely annyi embert elválaszt egymástól („a szakadék, amely két karosszék között, a kandalló előtt nyílik meg”), és szüntelenül kereste okait. Lehetséges, hogy túlzott jelentőséget tulajdonított az emberek fizikumának; alighanem azért, mert ő maga annyira ektomorf, törekény-ideges ember volt. De nem túlozhatta el az introvertált és az extrovertált, a cerebrotonikus, a szomatotonikus és a viszerotonikus közötti érzelmi távolságot. Huxley mesteri módon tudta felmérni az érzelmi távolságot, amely annyi emberi boldogtalanság okozója, de nem volt képes rá, hogy ezt át is hidalja. A távolság, ami őt magát alakjaitól elválasztotta, azonnal szembeötlik, legalábbis korai regényeiben, ezért vetette szemére D. H. Lawrence „mulatságos szenvtelenségét”. Az emberi típusok mély összeférhetlensége egyike azoknak a problémáknak, amelyeket Huxley a jövőre hagyott. Ez a probléma mindig is létezett, de az anyagi kultúra fejlődésével egyre élesebb módon jelentkezik; a jólét türelmetlenné teszi az embereket a boldogtalansággal szemben, jóllehet azt természetesnek vették a nyomorúsággal és zsarnoki szülőkkel terhelt régebbi korokban.

Huxley úgy látta, hogy a társadalomfilozófia alapkérdése az egyéni szabadság maximumának a szilárd alapokon nyugvó társadalommal való összeegyeztetése. A „Szép új világ” keserűen satirikus „ellen-Utópiá”-jában a megoldást a család teljes eltörlése jelentette, a hipnopedikus jelszó, hogy „mindenki mindenkié”. A „Sziget”-ben, jóval későbbi, konstruktív Utópiájában aztán visszatért a boldog családhoz — azzal az engedménnyel, hogy azok a gyerekek, akiket idegesítenek saját szülei, a nevelőszülők egész sorát próbálhassák ki. Más szóval mindvégig megőrizte gyanakvását a család érzelmi kötelékei által hagyott sebhelyekkel szemben, amelyeket egyesek olyan büszkeséggel viselnek, mint a német exdiák a diákegyletben szerzett kardvágások nyomait.

A „Szép új világ”-ban a gyerek, aki megszabadult a szülők birtoklási vágyától, az egész társadalom birtoklási vágyának esett áldozatul. A kegyetlenség után Aldous Huxley ezt gyűlölte a legjobban. „Tudomány, Szabadság és Béke” című esszéjében (1947) gondosan érvelt elemzésben mutatott rá a veszélyre, ami a tudomány fejlődéséből és a modern állam ezzel egyidejűleg növekvő központosított hatalmából az egyén szabadságára nézve származik. Fő orvosságként a termelés decentralizálását ajánlotta: a „jeffersoni demokráciát”. Huxley tétele szerint a technológusok mindeddig túl sok gondot fordítottak a nagy egységekben való termelésre, s meglehet, a jövő kutatásaiból majd az derül ki, hogy amit így nyerünk termelésben, azt elvesztjük az elosztásban. Erre én csak azt mondanám, hogy igazán pompás lenne, ha azon az alapon lehetne elítélni a centralizált termelést, hogy inefficiens, s hogy erre van is valami esély, mert a jelenleg létező roppant konglomerációk egyre nőnek, s New York körül, valamint az Egyesült Államok nyugati partján megoldhatatlan forgalmi problémákkal fenyegetnek. Viszont

azt is hozzátenném, hogy most a hatékonyság egy olyan fokához közelünk, amelyen túl már a munkanélküliség problémája vezérli az egész rendszert *ad absurdum*. Ha, mint ahogy Huxley hitte, s én is hiszem, a decentralizáció boldogabbá fogja tenni az embert, akkor nemcsak ott kell mindinkább alkalmaznunk, ahol hatékony, hanem talán még inkább ott, ahol inefficiens!

Huxley kigúnyolta a hatékonyság bálványát; William James-szel egyetértésben neveltségessé tette a Munka Evangéliumát és a Siker Ringyó-Istennőjét, s megvolt hozzá a bátorsága, hogy leírja: „az a gyalázatos Benjámín Franklin”. Ugyanakkor azt is világosan látta, hogy a fejlődésben elmaradott Keletnek nagyon is szüksége van a nyugati hatékonyságra. Amikor a negyvenes évek végén felhangzott Sir John Boyd-Orr kissé túlzott drámaiságú riadója, amely a Kelet éhínségét közvetlen veszélyként tüntette fel, Huxley egy időre a „hydroponia”, a talajmentes mezőgazdaság apostola lett; ez a reakció jól jellemzi érzékeny lelkiismeretét, amely mindig készségesen reagált az emberi szenvedésre, de jellemző természetének arra az optimista vonására is, amely minduntalan reménykedve csapott le a tudomány legfrissebb újdonságaira, még ha lelkesedése néha kissé korainak is bizonyult. Alig fél évvel halála előtt ő is hozzájárult nevével az Egyesült Nemzetek éhségellenes felhívásához (Man's Right to Freedom for Hunger), de tisztán látta, hogy hosszú távon sem a Kelet, sem a Nyugat nem élhet jótékony-ságból — abból, hogy ad, vagy hogy elfogadja az alamizsnát. A Keletnek még szüksége lehet egy ideig a jótékony-ságra — de nem a Magyarországi Szent Erzsébet jótékony-ságára, aki megcsókolta a leprásokat (vissza-visszatérő motívum Huxley korai esszéiben), hanem inkább az Albert Schweitzerére, aki injekciókkal kezeli őket; jóllehet a Nyugat nem mentheti meg már sokáig a lélkét azzal, hogy megmenti a mások testét. Huxley elég bátor volt ahhoz, hogy elutasítsa az eszkápiizmusnak még ezt a nemes válfaját is, és szembenézzen a nyugati ember problémáival, amelyek lényegesen meghaladják az egyszerű túlélés problémáit, és amelyek annál súlyosabbak, mivel még sohasem oldották meg őket, és még azt sem tudjuk, meg lehet-e oldani őket egyáltalán.

Nem sokkal azután, hogy érzelmileg már eltávolodott a „Szép új világ”-tól, Huxley egyszerű válaszokat talált. Boldogság csupán az állati szinten lehetséges, és lehetséges egy emberfeletti, időtlen szinten is, de nem a konkrét idő és emberi vágyak vonatkozásaiban. Az időnek meg kell állnia. Lehet, hogy ez a legmélyebb igazság, amit Huxley vagy bárki más valaha is kimondott, de túl súlyos igazság ahhoz, hogy át lehessen váltani a társadalompolitika aprópénzére. Túl nagy lépés az a nyugati embernek, hogy a Siker Ringyó-Istennője hódolójából egyszeribe átváltozzon egy olyan lényé, aki arra koncentrál, hogy megélje „a végső Valóság” mindent egyesítő tudatát, tudatosítva, hogy Atman és Brahman egy és ugyanaz”.

Huxley jól látta, hogy milyen sokat kíván, s hogy az ilyen gyökeres változás egyetlen útja a radikális oktatásügyi reformokon keresztül vezet. Egész életén át újabb és újabb javaslatokat vetett fel; ezek néha eredetiek voltak, máskor meg másokat visszhangoztak. De Huxley olyan eredendően becsületes volt, hogy soha eszébe sem jutott volna, hogy az igazmondást feláldozza az eredetiség kedvéért. A „Szép új világ”-ban lépten-nyomon egy undorító nevelési módszer trükkjeivel találkozunk,

amelyek kizárólag egy emberfajtát képesek teremteni: a társas extrovertáltat. (Huxley ebben a vonatkozásban olyan érzékeny volt, hogy még Freudot is megvádolta, nem egészen igazságosan, hogy mindenkiből extrovertáltat akar csinálni.) Későbbi írásaiban is találunk bizonyos intő példákat (ilyen például lendületes támadása a kálvinista nevelés ellen a „Sziget”-ben), de többnyire jó, pozitív tanácsokat adott. Van egy bekezdés a „Célok és Eszközök”-ben, amelyből kitűnik, hogy Atman és Brahman egységén kívül volt más egység is, amit nagyra értékelt; itt a megértés hálójáról ír, amely „a kiművelt entellektüel fejében az atomot összefogja a spirális alakú ködfolttal, és mind a kettőt az asznapi reggelivel, Bach zenéjével és a neolitikus Kína cserépedényeivel. „Műveiben talán ez az egyetlen olyan bekezdés, ahol önlebecsülés nélkül ír magáról, hiszen ilyen magas követelmények mellett alighanem Aldous Huxley volt az egyetlen „kiművelt entellektüel”.

Huxley mélyen meg volt győződve arról, hogy az ember lehetőségei sokkal nagyobbak, mintsem hinnénk. Kedvenc idézetei közé tartozott William Blake mondása: „Ha az érzékelés ajtóit megtisztulnának, minden úgy tünne fel az ember előtt, amilyen valójában: végtelennek.” Egész életében eszközöket keresett, hogy megtisztítsa „az érzékelés ajtóit”. Ez vezette először a misztikusok tanulmányozásához, majd később a hallucinációs szerekkel való kísérletezéshez. Mélységesen meg volt győződve arról, hogy lehetséges az értelem-tökéletesítő kábítószer-előállítás, s örömmel mondhatom, hogy ezzel a véleménnyel nem egy jeles biokémikus is egyetért. A nevelés más új módjai is lehetségesek — élete vége felé Huxleyt különösen érdekelték a nem verbális nevelés távlatai —, de nincs az a felfedezés, amire nagyobb szükség lenne civilizációnk jelenlegi és elkövetkező válságában, mint az értelem-tökéletesítő szerekre.

Aldous Huxley életének nagyobb részében a pesszimizmus és az optimizmus között hányódott; egyfelől megvolt a képessége, hogy élvezze az élet sokféle szépségét és csodáját, másfelől visszaborzadt szörnyűségeitől. Fegyelmezett hitének köszönhető, hogy kedves és szeretetreméltó tudott maradni élete legvégéig, s hogy betegágyából még egy remek és megható esszét tudott diktálni („Shakespeare és a vallás”), amelyet a halála előtti napon fejezett be. Utolsó regényét, a „Sziget”-et akkor írta, amikor már tudta, hogy halálra van ítélve. Ebben a regényben szándékosan szakított a szatirikus modorral, amelynek éles és maró gúnyját közönsége annyira kedvelte, szakított vele, egy pozitív és konstruktív hitvallás kedvéért, bár tudta, hogy sokan unalmasnak és szinte hihetetlenül didaktikus írásnak fogják találni. Nem lepte volna meg, ha tudja, hogy egy kitűnő író, Huxley szatirájának nagy tisztelője a „Sziget” „jajde-jámbor és unalmas jóembereiről” fog írni. Nem hozott ezzel nagy áldozatot — ő, aki elsősorban modern szent volt és csak másodsorban az irodalom nagy művésze. A „Sziget” volt az utolsó nagy ajándék, amellyel engem gazdagított.

Angolból fordította: Gömöri György